Revista d'Etnologia de Catalunya _ Juny 2014 _ Núm. 39

Heracli Astudillo Pombo

Departament de Medi Ambient i Ciències del Sòl
Universitat de Lleida
LLEIDA_CATALUNYA

Professor de Biologia, Geologia, Coneixement del medi natural, social i cultural de Catalunya i de Natura catalana segons la cultura popular.
Membre de la Institució Catalana d'Història Natura

Pràctiques i creences populars tortosines vinculades amb els fòssils anomenats *estrelletes* o *crevetes* i *pilanets* de Mig Camí

L'etnopaleontologia inclou un concepte i un camp d'estudi socioambiental recentment definits i delimitats (Astudillo, 2008a, Astudillo, 2008b; Astudillo, 2010). Es pretén trobar diversos vincles culturals entre una comunitat humana i el registre fòssil present en el seu context natural o cultural. Les relacions que estableix un grup humà, ubicat en un període cronològic i un espai geogràfic concrets, amb certa mena de fòssils generen dos tipus de productes culturals: els de naturalesa immaterial, derivats d'operacions mentals i constituïts per interpretacions i conceptes, i els de naturalesa material, derivats d'operacions manuals i constituïts per objectes.

Metodologia

Els estudis etnopaleontològics parteixen de la recerca i detecció de diversos tipus de productes paleontoculturals, constituïts per idees o per objectes, presents en qualsevol forma d'expressió humana. Són el resultat de la percepció, interpretació i assimilació d'algun tipus de fòssils pels habitants de determinades localitats. Un cop identificat i classificat un producte paleontocultural, cal arribar a establir-ne les possibles relacions i funcions socials, específiques, alhora que cal identificar amb precisió les restes fòssils promotores i l'època històrica.

En aquest estudi etnopaleontològic tortosí, com en qualsevol altre, hi ha tasques de documentació i d'enquesta. La recerca, selecció i consulta de nombrosos documents bibliogràfics, hemerogràfics i gràfics ens han aportat les dades inicials, després complementades amb la informació oral, obtinguda d'alguns informants tortosins, amb un senzill qüestionari intercanviat per correu electrònic.

Els donem a conèixer algunes pràctiques i creences populars, relacionades amb unes pedretes anomenades *estrelletes de Mig Camí*. Es tracta d'uns petits fòssils vinculats, tradicionalment, amb l'advocació de la Mare de Déu la Providència. Durant segles, hom els ha recol·lectat, molt devotament, prop de l'ermita de Mig Camí, als afores de Tortosa, amb el convenciment que tenien orígens sobrenaturals i posseïen virtuts prodigioses.

In this paper we present some popular beliefs and practices related with small stones called "estrelletes de Mig Camí". They are a kind of small fossil traditionally associated with the patronage of Our Lady of Providence. For centuries, the people of Tortosa have collected these fossils in the vicinity of the church of the "Mig Camí" in the belief that they were of supernatural origin and possessed some kind of prodigious virtues.

Paraules clau: etnopaleontologia, crinoïdeus, fòssil, religiositat popular, Tortosa, ermita de Mig Camí

Keywords: ethnopaleontology, fossil crinoids, popular religion, Tortosa, Hermitage of the Mig Camí

Característiques dels documents que ens han proveït d'etnotextos i d'etnoimatges que contenen dades amb valor etnopaleontològic

Com a resultat de la recerca, s'han recollit i utilitzat força documents hemerogràfics i bibliogràfics que esmenten l'existència de restes fòssils a l'ermita de Mig Camí, utilitzant alguna de les diverses accepcions vulgars amb què se'ls denominava a Tortosa, des del segle XIX fins al XXI, com també aquells que feien referència a diversos costums, usos i creences populars tortosins associats amb aquests minúsculs fòssils.

Hem pogut trobar i utilitzar una setantena de documents escrits, publicats entre 1750 i 2013. Els etnotextos extrets de tal documentació corresponen cronològicament i quantitativament: segle XVIII, dos; s. XIX, onze, s. XX, trenta-cinc; segle XXI, dinou.

A més, s'ha utilitzat la informació, explícita i implícita, associada a algunes imatges, dibuixos i fotografies apareguts com a ilustracions d'alguns dels documents de text consultats. També la informació continguda en dos reportatges fotogràfics recents, realitzats per dos col·laboradors tortosins.

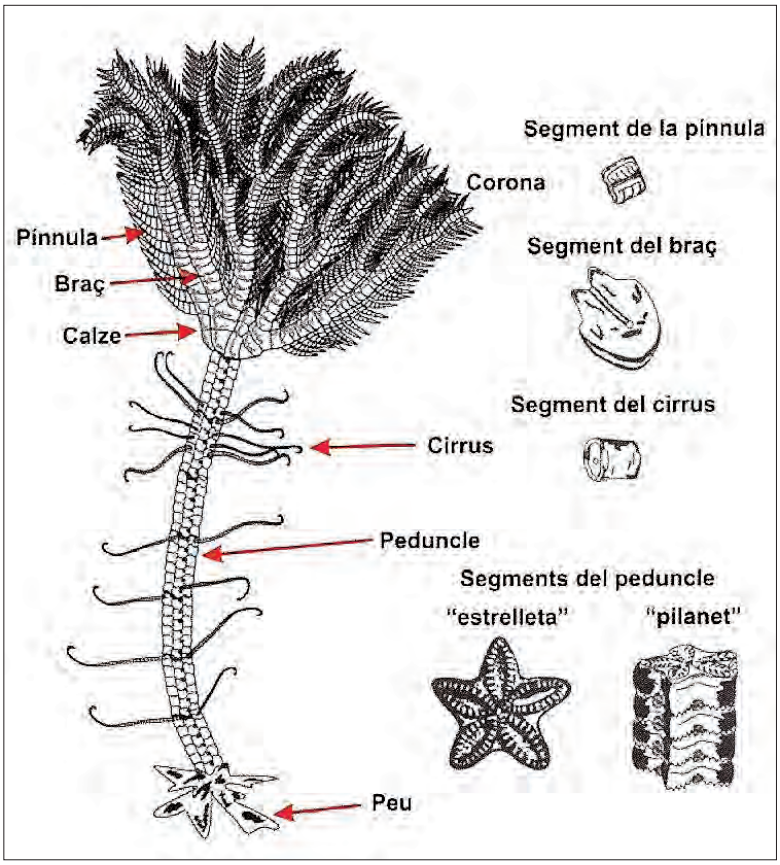
L'objecte protagonista de l'estudi etnopaleontològic tortosí

Els tortosins han anomenat durant els darrers tres segles *estrelletes*, *crevetes* i *pilanets* a unes pedretes de l'ermita de Mig Camí de molt variada interpretació popular i que, en realitat, corresponen a restes fossilitzades d'uns animals marins, comunament coneguts com a *lliris marins* a causa del seu aspecte extern. Científicament, se'ls anomena *crinoïdeus*; pertanyen als equinoderms i tenen simetria pentaradiada.

L'aparent tija del fals lliri és el peduncle amb què l'animal s'ancora al fons marí. Està format per l'apilament de centenars de plaquetes calcàries de forma particular segons la espècie i que poden ser circulars, pentagonals o estrellats. Quan l'animal mor, tot l'esquelet calcari es desmembra i s'escampa pel fons marí, de manera que s'incorpora als tous sediments marins. Després de milions d'anys, els sediments s'han compactat i endurit fins convertir-se en roca, més o menys dura. Quan la roca, per causes geològiques, emergeix, la superfície es va descomponent i allibera les parts fossilitzades que conté. A Mig Camí, les anomenades *estrelletes* o *crevetes* són plaques pedunculars, individuals, i els *pilanets* són petits fragments del peduncle en els quals les plaquetes s'han fossilitzat agrupades.

Goig de la Mare de Déu de la Providència.
ANÒNIM, 1850

Pentacrinus neocomiensis.
A. ARASA, 2012

Revista d'Etnologia de Catalunya _ Juny 2014 _ Núm. 39

Les restes fòssils estrellades i prismàtiques de Mig Camí procedeixen d'una espècie de crinoïdeus anomenada científicament *Pentacrinites* o *Pentacrinus neocomiensis*, uns animals que fa uns cent trenta milions d'anys, durant el Cretaci inferior (Barremià), colonitzaven els fons marins quan aquesta zona formava la part occidental de la conca de l'oceà Tethys. Quan els sediments ja estaven consolidats i litificats, fa uns seixanta milions d'anys, es van començar a elevar, fins a emergir i transformar-se en els terrenys muntanyosos que ara constitueixen aquesta serra.

L'etnopaleontologia en relació amb el coneixement, la divulgació i la conservació d'una part molt singular del patrimoni cultural tortosí

La progressiva modernització de la societat tortosina ha afectat la conservació de tota mena de costums i la comprensió de la major part de creences populars i tradicionals. Amb tot allò referent als fòssils de Mig Camí, a hores d'ara ha passat el mateix. Molts dels fets descoberts que mostrarem ja estan oblidats o es conserven degradats en la memòria col·lectiva dels tortosins menors de cinquanta anys. Les dades extretes dels més de cent vint documents, de text i d'imatge, consultats, juntament amb la informació aportada per les enquestes, ens han permès conèixer diversos aspectes culturals, populars, típicament tortosins, associats a les *estrelletes*, *crevetes* i *pilanets* de Mig Camí.

La recuperació, processament i difusió de la informació etnopaleontològica resultant de l'esmentat estudi que relaciona aquests minúsculs fòssils amb els vells costums i les antigues creences tortosines creiem que pot contribuir a pal·liar la pèrdua, ràpida i definitiva, d'un singular patrimoni cultural tortosí, català i humà. Creiem que aquest treball pot contribuir, significativament, a la difusió, protecció, conservació i valoració d'un patrimoni cultural que, amb seguretat, pot ser d'utilitat a persones interessades en temes de cultura popular tradicional i estudiosos del patrimoni cultural, d'etnologia catalana o d'etnopaleontologia europea.

Creences populars

Pel que fa al suposat origen sobrenatural, miraculós de les estrelletes o crevetes i dels pilanets de Mig Camí i la seves preteses virtuts prodigioses, hi ha hagut dues menes de creences populars. D'una banda, hi ha les creences que consideraven que la presència d'aquestes pedretes singulars era per causes sobrenaturals, relacionades amb la Verge de la Providència, ja que tan sols apareixien al costat de l'ermita de Mig Camí, lloc on es va trobar i resideix la imatge. D'altra banda, trobem les creences magicoreligioses que atorgaven virtuts extraordinàries a les diminutes restes fòssils, gràcies a la seva forma atípica i simbòlica i a la relació de proximitat amb la imatge de la Mare de Déu de Mig Camí.

3 estrelletes i 3 pilanets de Mig Camí.
J. ISMAEL, 2013

Creences hagiogràfiques, llegendàries

Hem pogut recopilar quinze microrelats llegendaris que expliquen l'origen extraordinari de les estrelletes o crevetes de Mig Camí. Un d'aquests relats, a més, explica la formació, prodigiosa, dels pilanets, que mostrarem de forma molt resumida.

1) La creació de les estrelletes a partir de pedretes va ser una estratagema miraculosa de la Mare de Déu per cridar l'atenció dels tortosins que passaven molt a prop del lloc on hi havia les ruïnes de la seva ermita i la seva imatge, feta trossos dos segles abans pels conqueridors mahometans. Així va ser com dues tortosines devotes que no havien oblidat la devoció a la Mare de Déu pogueren descobrir dos trossos de la imatge, envoltats de milions de crevetes (Anònim, 1750-1830?A; Anònim, 1750-1830?B; Anònim 1850; Anònim 1862; Vergés, 1909: 196).
2) Les nits de tempestes i els dies de temporals més temibles, la Mare de Déu de la Providència anava fins al Mediterrani a socórrer els nàufrags que fervorosament s'havien encomanat a la seva protecció. Pel que sembla, quan el vent huracanat i les onades marines afluixaven, algunes de les estrelletes del mantell, quan entrava a la seva ermita, es desprenien, de manera que queien i s'acumulaven al voltant de l'ermita (Amades, 1951: 118-119 ; Amades, 1969: 1219; Arenas, 1933: 9-10; Moreira, 1934: 313-314).
3) Cada vegada que la Verge havia d'anar a fer un salvament marítim, en introduir-se dins les agitades aigües del mar, se li enganxaven al mantell algunes petitíssimes estrelles de mar. Quan la Verge estenia el mantell per que s'assequés, els animalets marins s'anaven desprenent i caient a terra, on després es multiplicaven (Arenas, 1933: 9-10).
4) Quan la Verge va passar per aquest lloc, sentint-se molt cansada del viatge a peu, es va aturar una estona per descansar-hi. En aixecar-se per continuar el seu camí, es van desprendre algunes de les crevetes del seu mantell, que van quedar escampades per terra i de les quals van anant naixent tots els milions que hi ha en aquesta ermita (Arenas, 1933: 10).
5) Quan la Mare de Déu veu les calamitats que pateixen els seus devots, compadida, plora pels seus sofriments. Les llagrimetes, en caure a terra, es converteixen en les estrelletes de pedra (Amades, 1969: 1219; Moreira, 1934: 313-314).
6) Quan la Mare de Déu veu les maldats humanes, plora per les ofenses contra les lleis divines. Les seves llàgrimes cauen al terra i es converteixen en minúscules estrelletes de pedra (Amades, 1951: 118-119).
7) Quan la Mare de Déu passava per aquest lloc ja era massa fosc per continuar el viatge i es va haver d'aturar per fer-hi nit. Abans d'adormir-se, el cel estrellat de Tortosa va atreure la seva atenció; tan agradable visió li va provocar un somni profund i reparador. Quan es va llevar l'endemà, va decidir deixar un regal als tortosins en senyal de l'agradable estada a Mig Camí: va fer que milers d'estrelletes es precipitessin des del cel fins a aquell lloc de benèfic repòs, reproduint al terra de Mig Camí l'equivalent al que observà la nit anterior al firmament de Tortosa (Asensi, 2007; Vilaró, 2007).
8) Anaven dues dones cap a Tortosa pel camí del Coll de l'Alba quan ja es començava a fer fosc. De sobte, veieren que hi queia una pluja d'estrelles sobre un lloc molt proper al camí. Un cop es va acabar la pluja, van anar fins el lloc del prodigi i hi descobriren, entre milers d'estrelletes, dos trossos d'una imatge de la Mare de Déu que recolliren i portaren a Tortosa (Martí, 2009; Cañigueral, 2010).
9) La Verge, per tal de senyalar el lloc en el qual havien de buscar la seva imatge i construir-li una ermita, va provocar una pluja d'estrelles que van caure sobre un punt de la serra. Les estrelletes, petrificades, indicarien als humans, amb la seva forma prodigiosa, que aquell era un lloc sagrat, marcat miraculosament, on calia buscar la causa celestial del prodigi (Asensi, 2007).
10) Les estrelletes de pedra que es poden trobar prop de l'ermita s'havien format miraculosament quan les pedretes que hi havia en el lloc on van quedar escam-

pats els trossos de la imatge van adoptar la forma de les estrelles que adornaven el cap de la Mare de Déu (Landerer, 1872).

11) Quan la Mare de Déu anava cap a Tortosa pel Mig Camí, es va creuar amb un grup d'heretges que anaven en la direcció contrària i que la van reconèixer. Van començar a llançar-li pedres amb la intenció de matar-la. La Verge, mentre fugia a refugiar-se en una casa propera, anava engrapant totes les pedres que li llançaven, les quals, instantàniament, s'empetitien i adquirien la forma de la seva mà oberta amb els cinc dits estesos (Amades, 1951: 118-119; Amades, 1969: 1219).
12) Durant segles, en determinades ocasions festives, els angelets del cel havien deixat caure sobre l'ermita milers de petites floretes seques, amb la finalitat de glorificar i entretenir la Mare de Déu amb aquella pluja de floretes que, en tocar el terreny, s'assecaven i es petrificaven (Moreira, 1934: 313-314; Amades: 1951: 118-119).
13) Des que es va construir l'ermita, els angelets del cel, per obsequiar la Verge, li porten floretes seques de nit i dia, sense parar ni un sol moment. Les floretes s'han anat acumulant per milions al voltant de l'ermita, on s'han petrificat. Quan plou, les crevetes es renten i els devots les poden trobar amb més facilitat (Amades, 1969: 1219).
14) Un dia de pluja, una noia tortosina anomenada Providència que estava a Mig Camí, va veure que juntament amb la pluja queien milers d'estrelletes de pedra que s'anaven acumulant sobre el terreny. Quan les estrelletes s'amuntegaven, les unes damunt de les altres, llavors es formaven pilanets (Arasa, 2012: 6).
15) En aquest lloc, sempre que plou cauen estrelletes senzillament perquè és un lloc especial pel fet que hi resideix la Mare de Déu. Per això, els anys i mesos més plujosos s'hi troben més crevetes (Marqués, 1900: 2; Roig, 2012).

Diades de romeria religiosa i laica a Mig Camí

Tradicionalment, la recollida d'estrelletes s'acostumava a fer coincidint amb certes ocasions especials en què s'hi anava col·lectivament, forma més o menys multitudinària, fins al santuari de Mig Camí,per motius religiosos, religioso-festius o purament recreatius. Moltes d'aquelles romeries es van deixar de fer en la dècada de 1950 o fins i tot abans.

Les dates de major concentració humana a l'ermita de Mig Camí eren:

– Dia de la Festa de la Mare de Déu de la Providència, de data variable, el segon diumenge després del dilluns de Pasqua de Resurrecció; podien reunir-s'hi de 3.000 a 4.000 persones. Encara es conserva (infinitat de cites).

Devots cercant crevetes el dia de la festa del santuari.
J. BADOSA, 1933

– Dia de la Festa de la Mare de Déu de la Cinta, patrona de la ciutat de Tortosa. Primer diumenge de setembre (Subirats, 1954).
– Dia de la Mare de Déu d'Agost, el 15 d'agost. Festa Major del Barri del Rastre. Encara es conserva (Anònim, 2007; Ruiz, 2013).
– Divendres Sant, variable (Otero, 2008; Ruiz, 2013).
– Dilluns de Pasqua, variable (Anònim, 1885; Anònim, 1940; Ruiz, 2013).
– Dia de Sant Blai, 3 de febrer (Anònim, 1916; Ruiz, 2013).
– Dia de Santa Llúcia, 13 de desembre (Anònim, 1930).
– Dia de Sant Roc, 16 d'agost (Anònim, 1915).
– Durant tot el mes de maig (Anònim, 1903).
– Dijous Llarder, variable (infinitat de cites).
– Dia de la Festa Nacional, durant la 2a República (Anònim, 1932).
– Dia del Treball, 1 de maig (Anònim, 1912; Anònim, 1914; Anònim, 1931).
– Els matins i tardes dels diumenges i altres dies festius (Roig, 2012).

Creences populars magicoreligioses i pràctiques protectores vinculades amb les estrelletes o crevetes, i pilanets de Mig Camí

Totes les pedretes estrellades i prismàtiques existents vora l'ermita de Mig Camí, a causa del seu pretès origen miraculós i la seva relació amb la Mare de Déu, gaudien d'unes suposades virtuts extraordinàries. Els devots les recollien i les conservaven, amb fe, amb la finalitat d'utilitzar-les com a preventiu i remei, per combatre exitosament diversos problemes relacionats amb la mala salut o el fracàs social que poguessin patir al llarg de la seva vida.

Potència virtuosa:

Les més grosses, ben gravades i senceres eren més buscades (Ruiz, 2013).

Moltes famílies tortosines les acumulaven a casa dins d'un pot de vidre (Arasa, 2013: 9).

El pot de les crevetes formava part del patrimoni i de l'herència, familiar (Martí, 2009; Ruiz, 2013)

La preparació de certs remeis i encanteris casolans en requeria una determinada quantitat (Moreira, 1913, dins de Massip, 1991: vol. II: 281; Arenas, 1933: 10; Moreira, 1934: 313-314; Amades, 1951: 118-119; Amades, 1969: 1219).

Utilització preventiva:

– Allunyar la mala sort, evitar accidents i malalties (Pérez-Galdós, 1905: 79-80; Martí, 2009; Roig, 2012; Ruiz, 2013).
– Facilitar la fecundació, la gestació, el part i la recuperació postpart de les dones (Gomis, 1902: 831; Pérez-Galdós, 1905: 79-80; Barcon, 1882: 9).
– Evitar la solteria femenina (Arenas, 1933: 10; Moreira, 1934: 313-314; Amades, 1951: 118-119 ; Amades, 1969: 1219).
– Evitar la solteria masculina (Ruiz, 2013).
– Reforçar els vincles amorosos entre parelles recentment formades (El Diablo Azul, 1912: 3; Otero, 2008; Roig, 2012).
– Facilitar favorablement el trànsit cap a l'altra vida (Martí, 2009; Otero, 2013).

Noies cercant crevetes per no quedar-se solteres.
J. BADOSA,1933

– Protegir la roba més bona dels paràsits domèstics, destructors (Punsoda, 1900: 4; Arenas, 1933: 10 ; Roig, 2010).

Utilització terapèutica:

– Mitigar els dolors menstruals (Barcon, 1882: 9).
– Guarir o millorar tota mena de malalties i mals corporals (Autors Diversos, 1833: 934; Arenas, 1933: 10; Martí, 2009; Arasa, 2012: 8).
– Guarir els efectes de diversos mals articulars o reumàtics (Arenas, 1933: 10; Moreira, 1934; Amades, 1951: 118-119; Amades, 1969: 1219).
– Reparar les contusions causades per cops (Moreira, 1913).
– Mitigar la malenconia provocada per les llargues estades lluny de Tortosa (Vilaró, 2007).

Dalt, 3 estrelletes, sota 2 crevetes, sobre paper mil·limetrat. La seva petitesa permetia engolir-les senceres.
ARASA, 2012

Utilització votiva:

– Elaboració d'exvots tèxtils destinats al santuari de Mig Camí (Moreira, 1934; Amades, 1959; Vilaró, 2012).
– Decoració de certes representacions gràfiques de figures sagrades locals (Moreira, 1934: 314).
– Confecció del nom de l'oferent de l'exvot (Ruiz, 2013).

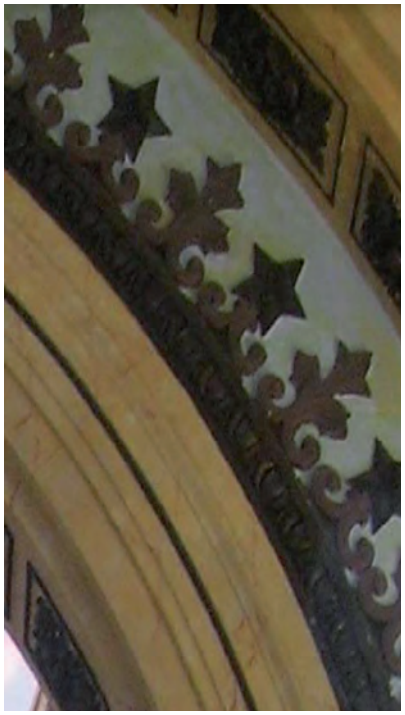
Utilització simbòlica i ornamental:

– Cadascuna de les rajoles vermelles que formen el recobriment ceràmic de la teulada octogonal del cimbori, coronat per la imatge de la Mare de Déu, porta estampada en el centre la figura d'una estrella blanca de cinc puntes (Bel, 2010; Ismael, 2013).
– El cambril de la imatge de la Mare de Déu, darrere l'altar major, mostra una cornisa coronada per set estrelles grises de cinc puntes afilerades (Ramírez, 2007).

Teulada octogonal, estrellada, representant una miraculosa pluja d'estrelles sobre aquest punt topogràfic, sagrat.
J. ISMAEL, 2013

– La sanefa pintada per sobre de l'arcada principal del presbiteri mostra dinou estrelles grises de cinc puntes, intercalades amb uns motius triloculars d'aspecte vegetal (Ramírez, 2007).
– Les reixes de ferro de les finestres de la façana principal porten la figura d'una estrella de cinc puntes a cadascuna de les quatre cantonades (Ruiz, 2013; Ismael, 2013).
– El travesser superior de l'estructura de ferro del qual pengen les corrioles per extreure aigua del pou de la cisterna porta a cada extrem una figura d'estrella de cinc puntes i una altra al centre de l'anagrama AM (Ismael, 2013).
– La part frontal de la columna de la font mecànica de la cisterna mostra un anagrama AM (Ave Maria), al centre del qual hi ha una figura estrellada en representació dels milers d'estrelletes de pedra (Ruiz, 2013; Ismael, 2013).
– La tapa metàl·lica quadrada del pou de la cisterna porta una decoració de filigrana feta amb fileres de forats. Elaborades amb el mateix procediment, hi ha cinc estrelles de cinc puntes situades al centre i a les quatre cantonades (Ruiz, 2013; Ismael, 2013).

Fragment de la sanefa decorativa, estrellada sobre l'arcada del presbiteri.
J. RAMÍREZ, 2007

Utilitats, usos o aplicacions laiques:

– Divulgar l'existència d'una veritable curiositat geològica local mostrant als forasters que no les coneixien les minúscules restes fòssils (Roig, 2012).
– Promoure la venda de capsetes de llauna en forma d'estrella de cinc puntes per guardar i transportar fins a casa les estrelletes trobades a Mig Camí (Moreno, 2011).
– Elaboració artesana d'objectes decoratius no relacionats amb Mig Camí (Rodríguez, 2012).
– Competició infantil i juvenil per trobar les estrelletes més grans, les més senceres i ben conservades i/o la quantitat més gran (Ruiz, 2013).
– Forma juvenil de mofar-se de recol·lectors amb visió disminuïda, intentant confondre-los amb pasta de sopa d'estrelletes dispersada el dia abans de l'aplec per tota la zona de recol·lecció. La diversió començava amb l'alegria inicial, seguida del desencant posterior i l'empipament final, quan s'adonaven que havien estat víctimes d'un engany i buscaven els suposats culpables entre els nois més trapelles del barri (Cañigueral, 2011).

Reixes d'una de les finestres de la façana principal, amb motius estrellats, a les cantonades. V. RUÍZ, 2013

Agraïments

Als amables i generosos corresponsals tortosins J. Otero, V. Ruiz, J. Ismael, A. Aragonés, A. Arasa, J. Diloli, C. Martí i M. Roig, a la tarragonina E. Virgili i al sarrianenc A. Cañigueral. ■

Tres simbòliques figures estrellades sobre el travesser, de la corriola, del pou. J. ISMAEL, 2013

BIBLIOGRAFIA I HEMEROGRAFIA CONSULTADA

Almirall, V. (1888) «Excursió collectiva á Tortosa, Amposta y Sant Carles de la Rápita». *But. Ass. Exc. Cat.,* tom X (Barcelona).

Amades, J. (1951) «Piedras de virtud». *Rev. de Dialectología y Tradiciones Populares*, vol. 7, núm. 1. (Madrid, CSIC), p. 118-119.

Amades, J. (1969) «Pedres remeieres». A: Amades, J. *Folklore de Catalunya III: Costums i Creences*. Barcelona: Edit. Selecta, p. 1219 (Biblioteca Perenne, 24).

Anònim (1750-1830?A). *Gozos a Nuestra Señora de la Providencia, venerada en el Termino de Tortosa.*

Anònim (1750-1830?B) *Gozos a Nuestra Señora de la Providencia, venerada en el Termino de Tortosa.*

Anònim (1850) *Gozos a Nuestra Señora de la Providencia que se venera en su hermitorio nombrado mitancami en el termino de Tortosa*. Vic: Imp. Tolosa.

Anònim (1862) *Gozos a Nuestra Señora de la Providencia, venerada en el Termino de Tortosa*. Tortosa: Imp. S. Isuar.

Anònim (1909) «Notable mejora en Mitj-camí». *El Restaurador*, 01.09 (Tortosa).

Anònim (1919) «Coquetes de Sant Blay», Album tortosí. *El Restaurador* (Tortosa). **Anònim** (1947). *Gozos a Nuestra Señora de la Providencia, venerada en el Termino de Tortosa.* Tortosa: Imp. Blanch.

Anònim (2007) «L'ermita de Mig-Camí, entre Tortosa i el Coll de l'Alba». *Vida Diocesana*, any XXXVIè, núm. 9, 30 d'abril.

Arasa, A. (2012) *«Estrelletes» de Mig Camí*. Tortosa: Grup de Recerca Científica Terres de l'Ebre.

Arenas, P. (1933) «La Virgen de las estrellas». *Estampa. Revista Gráfica*, núm. 281, 27 de mayo.

Arévalo, E. (1867) *Tortosa en el Libro de Memoria*. Tarragona: Imprenta del Diario.

Asensi, J. M. (2007) «Susurros del pasado II». *Pagurus* (Museo Geológico del Seminario de Barcelona).

Astudillo, H. (2008a) «Paleontología Cultural y Etnopaleontología (1)». *Folklore de los Fósiles Ibéricos*, 22 de juny. http://folklore-fosiles-ibericos.blogspot.com.es/2008/06/paleontologa-cultural.html.

Astudillo, H. (2008b) «Paleontología Cultural y Etnopaleontología (2)». *Folklore de los Fósiles Ibéricos*, 29 de desembre. http://folklore-fosiles-ibericos.blogspot.com.es/2008/12/paleontologia-cultural-y.html.

Astudillo, H. (2010) «Paleontología cultural y Etnopaleontología. Dos nuevos enfoques sobre el registro fósil». *Enseñanza de las Ciencias de la Tierra*, vol. 18, núm. 3, p. 284-297. http://www.raco.cat/index.php/ECT/article/view/233842/327331.

Astudillo, H. (2013) «Santuario de Nuestra Señora de la Providencia de Tortosa» (Parte 1), dins de «Fósiles ibéricos relacionados, por la tradición popular española, con la Virgen María (5)». *Folklore de los Fósiles Ibéricos*, 26 de maig. http://folklore-fosiles-ibericos.blogspot.com.es/2013/05/fosiles-ibericos-relacionados-por-la.html.

Autors Diversos (1833) «Tortosa». A: Bergnes, A. (dir.). *Diccionario Geográfico Universal*, tom IX. Barcelona: Imp. J. Torner.

Barcon, J. (1882) «Excursió collectiva al Tibidabo. 13 de novembre de 1881». *BAEC*, núm. 40-41, tom. V, gener-febrer.

Bayerri, E. (1934) «Paleontología». A: *Historia de Tortosa y su comarca*, tom segon. Tortosa: Imp. Moderna.

Cañigueral, A. (2010) Comunicació personal, 10/27.

El Diablo Azul (1912) «La odisea de un gallego». *El Tiempo*, 16.01.

Fernández, D. (1867) *Anales ó Historia de Tortosa*. Barcelona: Imp. J. Jepus.

Ferreres, J. B. (1900) «La festa de Mitj-Camí (Costum tortosina). Juegos Florales en Tortosa». *La Verdad*, núm. 209 (Tortosa), 17.09.

Forn, R. (1879) «La ermita de Mitj-camí». *El Correo de las Familias* (Tortosa) 01.03.

Gomis, C. (1902) «La Ribera de Ebro. Impresiones y recuerdos». A: *Hojas Selectas*. Madrid-Barcelona: Salvat y C[a].

Landerer, J. (1872) «Estudio geológico de los terrenos de Tortosa». A: «Geología Española». *La Ilustración Española y Americana*, XI (Madrid), 03.16.

Landerer, J. (1920) «Estudio geológico de la región comprendida entre Tortosa y Castellón». *Ibérica*, vol. 14, 11.20.

Marqués, R. (1900) «A Mitj-Camí», *Correo de Tortosa*, 25.09.

Marqués, R. (1900) «A Mitj-Camí», *La Verdad*, 24.09.

Martí, C. (2009) Comunicació personal, 03.18

Massip, À. (1991) «Transcripció dels manuscrits de Joan Moreira (1912-1936)». A: *El Lèxic Tortosí: Història i Present*. Tesi doctoral. Volum II: *Documents escrits*. Barcelona: Universitat de Barcelona.

Montserrat, J.; Mir, E. (1890) *Análisis químico de las Aguas del Balneario de Tortosa*. Barcelona: Imp. P. Ortega.

Moreira, J. (1913) «Tot per ser curt de vista». Monòleg còmic. Tortosa, 1 de gener i Carnestoltes.

Moreira, J. (1934) *Del folklore tortosí*. Tortosa: Imp. Querol.

Moreno, G. (2011) «La Tortosa dels anys quaranta, també reviu al Renaixement»

Marfanta, 22.07.

Moreno, G.; Serret, N. (2009). «Ambient a Mig Camí». *El Punt,* 14.04.

Ontañón, P. (2000) «Lo humano en un episodio galdosiano. Carlos VI en la Rápita». *Bull. Hisp.*, 102-1 (Bordeus).

Pérez-Galdós, B. (1905) *Carlos VI en la Rápita*, capítulo XXIX. Madrid: Imp. Vda. e Hijos de Tello.

Punsoda, A. (1900) «A Tortosa». *La Verdad,* 01.09.

Roig, M. (2011) «Estrelletes, o creuetes i pilonets de Mig-Camí». *Glutoniana* 28.04. http://glutoniana.com/2011/04/28/bacalao-gratinado-con-allioli-y-estrellitas.

Roig, M. (2012) Comunicació personal, 03.04.

Ruiz, V. (2013) Comunicació personal, 05.31.

Subirats J. (1954) «Lo dissabte de la Cinta». *Programa de la Festa de la Cinta*. Tortosa: Ajuntament de Tortosa.

Vergés P. (1900) «¡A Mitj-Camí! Juegos Florales de Tortosa». *La Verdad* (Tortosa) 10.23.

Vergès, R. (1909) *Espurnes de la llar. Costums y tradicions tortosines*, vol. II. Tortosa: Impr. Querol.

Vilaró, E. (2007) «Resultados qdd de Tortosa». http://www.canonistas.com/foros/resultados/38327-resultados-quedada-de-tortosa.html.